

A Petelei-novellisztika szövegközi metszetben

Egy narrációs formula lélektani-nyelvi lebontása

A szerelmi háromszögtörténet mint szövegközi motívum számos Petelei-műben újraíródik. A narrációs séma átdolgozása-kibontása során a szövegépítési (kompozíciós, szereplőformálási), valamint a jelentésképzési megoldások is variálódnak, egyúttal a pragmatikai, az olvasót érő hatásmechanizmus is módosul.

Egy elcsépelet szituáció lényegében véve azáltal vitalizálódik, hogy a lelki-nyelvi vetületeit sugalmazza (az 'Őszi éjszaka', az 'Alkonyat', az 'Az én szomszédom'), sőt a narratíván-mentálisan szövevényessé váló viszony torzulataira is rálátást nyújt a befogadónak (ehhez például 'A könyörülő asszony' című novella a dialógusból magánbeszédbe vált, egy elbeszélés, a 'Máli' sajátságos monológformát keres). Továbbá a személyközi kapcsolatoknak a válságos állapotát mélyíti el tragikus hatással (például a 'Lobbanás az alkonyatban', az 'Elítélve'). A szilárd, kiegyensúlyozott házaspári viszony képzete pedig 'leíródik' (1), amikor komikus-ironikus fénytörésbe kerül (az 'Orvosság', a 'Gyámoltalan', 'A fülemile' című művekben), vagy groteszk effektusok, mozzanatok teszik kérdéssé ('A kis Gáspárovcis'-ban).

„A könyörülő asszony”

A novella másodlagos, szereplői beszédhorizontját „egy alázatos”, valamint egy „éles asszonyhang” nyitja meg. E dialógust aszimmetrikus kapcsolatfelvétel jellemzi. A kezdeményező fél jóindulatot, megértést mutat, ám valamennyi szava metsző. Az érkező személyt „kedvesem” megszólítással üdvözli házában, noha erre a rendkívüli alkalomra leminősítő, lenéző megjegyzéssel sem fukarkodik. A „csúf szájú” Kati e megnyilatkozás-sora, leereszkedő modalitásánál fogva, gunyoros szánakozásba hajlik. A másik szereplő, Pepi maradéktalanul engedelmeskedik. A 'meleg' fogadtatás voltaképpen hőfokát a kedvezőtlen időjárási viszonyok jelzik: „Hómenés idején volt; nagy lucsok, erőtlen napsugár, csípős szél.” (2)

A további beszédesemények során az eleve passzív partner szólama elnémul. S így az aktív fél hatalmi beszédhelyzetből és monologikus érvénnyel nyilvánulhat meg az alázatgyakorló hallgatással szemben. A szíveslátás, a pártfogás és a könyörület aktusai bontakoznak ki az egyoldalú kommunikáció alkalmával, csakhogy a két, idős korára egymás mellé sodródó nő közül a címszereplő elégtételvételi közepette kényszeríti a társát minden ezen helyzetekbe. Az irgalomra szoruló özvegy befogadása révén a „szegeletes” vénlány számára alkalom nyílik a számvetésre. Sőt Pepin kívül hallgatóságra tart igényt. Komikusan a boltjába betérő zevők kerülnek a fültné szerepkörébe, s eképpen az egész kis-közösség tudomást szerez arról, amint éppen bosszút vesz az évtizedeken át elfojtott, mérhetetlen sérelméért.

A főhős nő zsörtölődése szerint annak idején az özvegy a „nyányám” „alamuszi ártatlan orca”-jával elhódította a választottját, s ő egész életére férj nélkül maradt. Az érzelmi vesz-

teségért utólagos kárptótlásképpen ott van a megélhetést biztosító „portéka a fiók”-ban. A vénlány a házaselet tartalmasságát, érzelmi gazdagságát relativizálja e porlandó tárgyi és értékvilággal. Együttal az „egy csomó sáfrány”-hoz fogható, hitvány s szedett-vedett árukészletével minősíti szereplőtársa mizerábilis állapotát. Azaz ily módon Kati a saját, valamint Pepi életét mérlegeli, és az előbbit többre becsüli; ámde komikusan kicsinyes érveket hangoztat:

„Légy szíves, Pepim, a vevőkhöz. Az ember megélhet utánuk tisztességesen. Nem uraskodhatik, nem tarthat első szobát, nem viselhet slájert, de van kenyere, s öregségére nem marad az utcán, mint valami kidobott kutya... Jut kenyérre s pecsenyére is. Mi nem éhezünk, ugye, kedves szomszéd? Sőt az ember öregségére irgalmasságot tehet azokkal, akik rászorulnak... Úgy bizony...” (3)

E prézsmítáláskor a ’könyörületre hajlamos’ megnyilatkozási diszpozíció ironikus fénytörésbe kerül:

„S maga megdólt a stelázsihoz; csontos kezeit összefonta a gyomrán, és malmot csinált a hüvelykeivel.” (4)

Az oltalmazó alapállással végletesen ellentétes, a hatalomgyakorló, sőt elégtételt vevő pedig testileg-érzületileg komikus vetületben nyilvánul meg:

„Ah! igen elégedett volt. Ő, vén, bosszús, zápon maradt leány, s tán sohasem volt elégedett életében. De ah! Mintha nagy, szabad levegő érte volna.

[...] Egy barátnét fogott, akit nyakon ragadt a nyomorúság, s leteperete, s órá szorult. A vén, irigy leány kinyújtzkodott kéjesen, s megropogtatta a derekát. Jólesik tudni, hogy ő erősebb valakinél.” (5)

A központi alak esetében egyebek mellett a gyermekkel, a tisztaság szimbolikus alakjával szembeni ellenszenv, az „utálat”, valamint a rosszra, tiltott műveletre kész viselkedés és azzal együtt járó érzület teszi viszonylagossá a torz értékrendet. „Néha legénykék jöttek a boltba szivarért. Azoknak szívesen adott, meg is gyújtotta nekik, hogy élvezettel nézze, mint sápadoznak, betegednek meg a gyenge legénykék a füsttől, mint háborodnak fel kósan.” (6) A Pepivel szemben kínálkozó bosszúvétel során Kati eltagadja „sovány élvezetei” egyikét, a gyermekkel létesített ferdehajlamú kapcsolatát, valamint az azok irányában táplált averzióját, mi több, érzelmi viszonyulását szeretetteljesnek tünteti fel. Ily nyelvi műveletekkel társát nőiségében alázza meg, a saját gyermektelen helyzetét meg részrehajlóan ítéli meg, s eközben komikusan prédikál:

„A szép gyermek istenáldás. Nagy boldogság is, ha valaki gyámolt nevel öregségére gyermekében. A jó Isten nem vonja meg az ilyen jutalmat a jóktól. De nézze! aki így marad, mint én, kedves barátném, Pepi. Látta, urasan éltek, mint hivatalnoknéhez illik, de mikor az urát magához szólította az Isten – hát mi maradt neki? Ért akkor valamit az uraság? Ki látja el? Ki segíti? Ki ad egy darab kenyert, egy felvevő ruhát? Nagy áldás a gyermek. Egy szegény vénleány nem panaszkozhatik, de egy meddő asszony, az sírhat bezzeg, ha megtagadta tőle az isten...” (7)

Mindezen kívül a gyermekhős, „egy haszontalan suhanc” fordítja fonákjára a „könyörülő asszony” nyelvi szerepjátékát és mentális rezervációját. Pintyi Pepinek teszi a szépet, hogy ingerelje Katát. A csúf vénlány nem látja át a csibész nyelvi játékát, s komikus helyzetbe sodródik. A jelképes párválasztás napján, pünkösdvásárnap a kópé fiú az udvarlói szerepet alakítja. Bár „izgága verekedő rongyos”, egy hatalmas fehérés-lilás borostyáncsokorral köszönti s tiszteli meg Pepit. E „[s]zép piros” pünkösdnapp a rosszcsont gyerkőc maga ellen is kihívja Kati haragját, valamint Pepivel szemben is fellobbantja. A kulcsfigura komikusan gyerekesen reagál, a virágcsokron tölti ki bosszúját, összetapodja azt. A befogadott özvegy irányában pedig a negatív hangoltsága fokozódik, hevesen rikácsol arra.

A lelki sérelmeket magába fojtó főhősnőt jelképesen testi kór szegezi ágyhoz. A „nehéz betegség” ellenére komikusan még onnan is „dirigál” az özvegynek. A következetes

retardációs és feszültségfokozó technikából adódóan csak a végső epizódban foszlik le a „csontig ható nyájasság” Kati szólamáról; lázbeszéde szerint:

„Annak a lakodalomnak az emléke kínozza, amellyel vitték el a piszkos Koronkai-udvarból Pepit asszonyoknak... Ott muzsikáltak, táncoltak, s vőfélyek vezették gyengéden az ártatlan leányt... az éheletlen Pepit... annak a férfinak a karjában, akiért Kati odaadta volna vérért.” (8)

A betegágyon, e rögzített és szimbolikus határhelyzetben „sodró szenvedéllyel szakad fel a mélyen izzó fájdalom, a félig ébren, félig lázálomban elhangzott szavak átkozódásba csapnak át, s a meghasonlott asszony dühkitörése diabolikussá válik: »Verje meg az Isten... a szörnyű erős Isten, az igazságos Isten...«” (9) Az aszimmetrikus érintkezés az egyik fél részéről mentségkereséssel, a másik oldaláról pedig sirással, a partner megnyilatkozásának jelképes megtisztításával ér véget. Pragmatikai összefüggésben belátható, hogy a megbocsátó szóval – amelyet a kiszolgáltatott személy hallgatása ellenére mindigre hullajt a Másikra – az átkait záporozó szereplő adósa marad a társának.

A gyermekalak

Peteleinél valamely hősnek vagy közösségnek a gyermek irányában tanúsított magatartása értékrendszerét minősíti közvetett módon, vagyis nyílt elbeszélői ítélezést mellőzve („A dudarfalvi pap’, „Szikra a homályban”). A rögeszmés szereplői beállítódás komikussá válik, amihez például az „Árva Lotti”-ban a narrátori ironia is hozzájárul:

Egyebek mellett a gyermekkel, a tisztaság szimbolikus alakjával szembeni ellenszenv, az „utálat”, valamint a rosszra, tiltott műveletre kész viselkedés és azzal együtt járó érzület teszi viszonylagossá a torz értékrendet.

„Árva Lotti megvénült(...) Haragos lett és veszekedő. Ott ül egész nap a boltban, nagy karosszékben, és mérgeződik. Mérgeződik a gyermekekre, kik cukorért jönnek. Jaj annak, amelyik el meri mosolyogni magát. Lotti azt hiszi, rajta kacag.” (10)

A gyermek-archetípus, amely egyebek mellett a tisztaság, valamint a (lét)folytonosság elvének jelképe, szövegekőzileg szétíródik és megújul a novellisztikában. A vitalitás jeleként a női alakoknál alapvetően tragikus lélektani vetületbe kerül. Ámde például a „könyörülő asszony” nyelvi szerepjátékát ironikusan kifordítja amellelt, hogy a magányos életforma sivárságát érzékelteti. Továbbá e zsembeelőző vénlánynál, „A tiszta ház” rendjét fenntartó feleségnél is a mentális sérültséget mélyíti el.

Peteleinél a gyermekalak sohasem a naiv ártatlanság képzetét társítja magához, mint-hogy szövegről szövegre újramotiválódik. A „Kisleány baja” című novellában a kiskorú személyben rejlő felnőtt önműködés és kötelességérzetet jelzi, amely az elsődleges narrátor által kezdeményezett dialógus, azaz-hogy szereplői élettörténet elemzése során domborodik ki. A megnyilatkozó éntudatossága a lehetséges mintaképek egyikének, az anyának – metonimikus jelek mentén (re)konstruált – arculatában-torzulatában relativizálódik.

„– Az anyámnak olyan szép köntősei voltak, tudja! És csipkéje is volt. Későbbben papucsot is vett. Akkor hagyott el minket, mikor papucsot vett. Az apa mindig mondta: Az a papucs... a papucs... csak az ne jött volna, akkor nem lett volna baj. Mert mi mindig csak csizmában jártunk, s nyárba csak mezítláb. S az anyám is csizmában járt örökké, hanem nyáron papucsot vett.” (11)

Mіндеzen kívül a feminitás képzete kapcsolódik az archetípushoz, a leánygyermekben az is ott érlelődik. A szövegekőzileg ismétlődő, ám újraszemantizálódó motívika szerint a kacér nőiség voltaképpen az anyai mintaképből fejlődik ki. A „Két gyermek” című novella jól példázza, hogy az előd élettörténetének a retrospektív jellegű elemzése támpontot is

nyújthat a nyomdokaiba lépő utód számára. A gyermekjelkép tehát a gondos, óvó anya mítoszának lebontását mozdítja elő. S az ebből származó problematikus helyzetek etikai vetületeit is érinti Petelei novellisztikája, de a lélektani aspektusait helyezi előtérbe. Az imént említett művek egyikének, „A tiszta ház”-nak a szimbolikus címében felvillan, hogy a nőnek a családi tűzhely fenntartójának, a ház lelki tartóoszlopának kell lennie. A tisztaság, amely a gyermektelen főhősnőnél rögeszmés kompenzációként jelentkezik, a torz anyai, illetve pótanyai viselkedést pszichológiailag ironikusan-tragikomikusan mélyíti el. „A Majom Anti karácsonya” című elbeszélés befogadója számára e motívumkör a címszereplő és felesége beállítódásának, valamint nyelvi kapcsolatának mérlegeléséhez-minősítéséhez nyújt fogódzót. Fényes Borbára érzéketlen hangon szól ivadékaihoz, a férjéé ellenben szelíd, szeretetteljes, „dúdolván bajusza közül azt a dadanótát, hogy: „»Egyedem-begyedem... bik...mak-majo«” (12)

Ímígy kerül el a férfifigura a teljes lefokozódást, helyzete tragikomikussá minősül át. A hősnő viszont „őségi familiájának fénye” ellenére degradálódik, éspedig a 19. század végi, (ön)ironikus narrátori ditirambusban.

„Hát Borbára egy nagy, derék, csontos, falusi, veres kisasszony volt... általában... egészen... nagyon is túl a fiatalság aranykorán – mint azt a poéták szokják mondani –, s én igazán nagy zavarban vagyok, hogy mit dicsérjek rajta, ha csak ősrégi familiájának fényét nem veszem lantom húrjaira. Valamikor robonbán volt egyik nagy szakállú őse – úgy mondják –, s az egész családból emberemlékezet óta (sőt azon túl is) senki sem járt darócban, hanem sájában, karasiátban és fejedelmi abában.” (13)

Egyébként is a „fényesfalvi asszonyszemély” az, aki komikussá válik, mikor Majom Antal szemben parancsolgató (hatalmi) beszélőpózt tanúsít, sőt cselédsorban tartja a jámbor férjét. Az „Emlékek” című novellában a gyermeki távlat révén relativizálódik a felnőtt emlékezés – tragikus hangoltsági térben – ki-kisikló párbeszéde, valamint az egymás mellett elbeszélő Klárának és Bende Pálnak a Margitka iránti közömbös nyelvi viszonyulása.

„Lobbanás az alkonyatban”

Szövegközi megközelítésben, azaz a szerelmi háromszögtörténet újraírása kapcsán idevágó Petelei-elbeszélés a „Lobbanás az alkonyatban”. A mű címének képi és fogalmi jelentéslehetőségei egyaránt kínálkoznak. A főhősre, a koros Drugán Mihályra vonatkozólag a gyengéd szerelem feltámadásának képzetét konnotálja. Egyben a cselekmény, illetve a lelki események végkimenetelét is előre vetíti, jelképesen magába sűríti. Másrészt sugalmazza, hogy e szövegvilágban kozmikus harc folyik a világosság és a sötétség között. Láttatja, vizuálisan érzékivé teszi, hogy még egyetlen perc, és helyrehozhatatlanul sötét lesz. A napszak-szimbolika, valamint a világosság és a sötétség elemei áthatják a mű eseménysorát. A narráció pedig következetesen részletező jellegű, a feszültségnövekedés elve szerint alapvetően lineárisan halad a tragikus végpontig, ahol még az egyidejű s párhuzamosan közvetített epizódok fejleményei is összefutnak.

Az elbeszélés jelképes piaci jelenettel veszi kezdetét; annak végén meg áldozati valloásban artikulálódik, hogy az ezúttal békés kisvárosi forgatagban vásárolgató szereplők egyike a másikat, méghozzá a saját lányát később tárgyként értékesíti. (15) Ezen értéstávlatlaltal ellentétben az expozíciós események lepergése során számos ponton reménysugárzó fénynyaláb csillan.

„Szép nyári reggel volt. A piacon eleven élet pezsgett. Zöldségekből, dinnyékből való dombok illatoztak a piacsorban. Nagy, vásáros zaj, dulakodás volt körülöttük.” (15)

E szövegegység képi, hang- és egyéb effektusokban bővelkedik, mondhatni impreszionista technikájú miniatűr leírás. Az „öreg, legénykedő” Drugán számára adódó lehe-

tőségeket vetíti előre, ekként feszültséggel teljes. A nyári reggel sugárkévei tüneményesen sziporkáznak, élénkítő hatást gyakorolnak. A központi alaknak „egy előkelő asszonyság”-gal és a „szép, fiatal leány”-ával kezdeményezett párbeszéde a kölcsönös bemutatkozás aktusaként zajlik le. A narrátori szelíd ironia szerint „Mihály úrfi”, miközben a nők körül legyeskedett, könnyed s reményteljes hangvételben „buzgón beszélt”. Az asszonyság az összeismerkedés nyelvi etikettjének megfelelően „nyájas”, ámbar az öreg gavallérnak „édeskes udvariassággal hálálkodott” a piaci bevásárlás alkalmával megnyilvánuló szolgálatkésztségéért. A leány visszahúzódo alkat, csupán mosolyával és tekintetével adja jelét a „szíves érdeklődés”-nek. Az anyja és a Drugán közötti társalkodás folyamán csaknem mindvégig tartózkodik a szótól. Ennélfogva lényeges e hősnő legelső, rövid s halk megnyilatkozása. Látószögéből az agglegény nyaralója „[b]ájós kép” részeként körvonalazódik. Az azílium jelképes távolságban kínálkozik, ott, ahol a tájék színvilága reménysugárzó.

„A fiatal leány érdeklődéssel nézett a szőlőhegyre, mely szegélyezte a tért. A nap sugarában fürdött az eleven zöld hegy.” (16)

A két hölgynek a békés, szőlőhegyi lakban tett látogatása egy ifjú hős jelenléte és vetélytársi akadékoskodása ellenére bizakodóvá teszi a kulcsfigurát. (Itt jegyzem meg, hogy a szőlő halál- és újjászületés-jelkép. (17)) Drugán Mihályban szerelem éledezik, ébred, amelynek többek között egyik nyelvi vetülete, hogy ebben az epizódban a gyümölcs kifejezés helyes, „magyaros” kiejtésére tanítgatja a választottját. A leány pedig elfogadja a félszeg főhős közeledését, sőt jelképes ajándékát, a szerény melltűt is. A társalgás, amelyet hol mind a négy, hol csak két-két fél folytat, persze a borospohár mellett, a kései órákig, alkonyatig elhúzódik. A polilógus képi háttérében, az áthatolhatatlan homályban a fény sugarak sejtelmesen villódnak:

„A hegy egészen elcsendesedett. A sötét belopózkodott a szőlősorok s a bokrok közé, s befedte fályával az utakat, ösvényeket. A csendes város alatt, hasonlóan felette a fekete bolton a csillagok, gyúltak ki a világok.” (18)

Az egyébként hallgató s zárkózott hősnő megindultan és nyilvánosan vallomást tesz. Ámde Drugánnal csak négy szemközt érintkezve kérdéssé teszi a harmonikus életvitelnek hangot adó megnyilatkozását: „Összevissza beszélt”. A házigazdával csak búcsúvételkor közli, illetve nem is részletezi a jövővel szembeni félelmeit. Végtevére bizonytalanokodva félbehagyja e vallomását. A szereplői magánbeszédéből önkényesen kiemelve, a kérdéses egységet idézem: „Én igen magányos vagyok. Nem tudom, mi lesz holnap? Mert élni kell, tudja. És aztán...” (19)

Az átmeneti napszakot szemléltető szövegrész sötétes árnyaltságát a következő mélyíti el. Drugán, megsejtve, hogy közvetlen veszedelem fenyegeti a leányt, cselekvési lehetőségeit mérlegeli, hosszasan hányja s veti meg magában. Miután elveszíti lelki egyensúlyát, jelképes körutat tesz a kisvárosban. „Éjjel volt. Lopva surran ki a szobából, s kiment a néma utcára. A kávéház ablakából csillogott ki a világ. Nekivágott a magányos, sötét sikátoroknak.” (20) A hajnali derengésben dönt úgy a központi alak, hogy megkéri az ifjú nő kezét.

Nos, szimbolikailag létállapotot megfordító napszakban, déltájt lát neki e beszédcselekvés véghezviteléhez. A narráció lépésről lépésre részletezi a szereplői akciót, így pragmatikai összefüggésben is fokozza a feszültséget. A nők háza előtt egy „uras” kocsi rendkívül sokáig vesztegel. A főszereplő a kis házikó és a nyaralója között ingázik. Ugyanakkor mentális támpontként a múltba tekint vissza, a leány szőlőhegyi látogatására emlékezik: „Mintha hallaná még a hangját. Megjárta az erdő szélét, ahol karjába akasztotta meleg, kis kezét. Mintha látná lábának nyomát a gyenge gyepen. Tán ugyanazon madár csipog a cserebokrok között, mely neki szólt.” (21) Időközben feszültséggel

teljes s fenyegető csendesség szállja meg a környéket. A háttérben pedig: „A templomban délre harangoztak.” Mire Drugán újfent visszatér a nők házához, zárva találja azt. Egy jelképes alaktól: „a kéményseprőtől, aki az utca végén lakik” és komikus-ironikus jelértelmező, értesül arról, hogy: „Az a szentléleki gróf kocsija volt, s ugyan felpakoltak rá. A szép madarak elröppentek rajta. Megismertem reggel a szürkét. Szép zászlósfarkú ló. De én nem bízom abban a lóban, amely örökké forgatja a farkát. Nem tiszta erkölcsű állat az, tekintetes úr!” (22) A kulcsfigura, akin a nyugtalanság teljesen erőt vesz, és elmentés elképzelések, balsejtelmek meg fogas kérdések merülnek fel benne, az utcákon későestig barangol, erre-arra vetődik immár céltalanul. „Akkorra már az alkonyat szürkése este meg a várost. Lába volt. Egyik gondolat üzte fejében a másikat. De elment, elment, és a keserűség fojtogatta torkát, s cseppek szivárogtak a szeméből.” (23) Majd, rádöbbenve az elszalasztott lehetőségeire, visszavonul. Odahaza „[M]eghűződött egy szegletben, és nem szólt egy ígét se”. Bár kétségbeesetten magába temetkezik, felocsúdá a mind szövevényesebb helyzetből kivezető utat keresi.

A szimbolikus „másnap” reggelén Drugán Mihály a fiatal nőt tőle „eltulajdonító” gróf kastélya felé tart. Sietős az útja, de, helyzetéből érzékelve, megannyi körülmény lassítja. A narratív tempó szintén részletező jellegű; e poétikai fogás feszültségfokozó hatásként nyilvánul meg az olvasóban. A környezetszemléltetést pedig a szubjektív, felindult és zaklatott tudatállapot határozza meg. Az elbeszélő, a szereplői nézőponthoz tapadva, a gondolatokat is követi. Az érzelmi beállítódás a főhős tekintetében húzódik meg. Amikor a folyóra s a jelképesen lélekvivő madarakra esik a pillantás, a világos és a sötét közötti kontraszt sugalmazza az események végkifejletét. „A Maros csillogva ömlött odább széles ágyában. A szemét bántotta a fényessége. Csavargó fecskék suhantak el a feje mellett. Sötét tekintettel kísérte a röpülésüket.” (24) A nap a novella elején vitális tényező, a vége felé a negatív oldala mutatkozik meg. A merőlegesen eső sugarai elerőtlenítik, el-lankasztják a hőst, mikor az déltájt úti célja, egyben életének utolsó állomása közelébe érkezik: „A falu ki volt halva. A perzselő nap ontotta sugarait az egész völgyre.

Mihály cél nélkül indult meg. Visszatért, és kivette a kocsis ládájából a revolverét. Meg fogják gyalázni, amint cseléd ráfogja a kezét. Zsebébe dugta, s megindult elszántan. A kastély nagy kertjének ajtaja tárva állott. Szénával megterhelt kocsik jöttek ki rajta. A nagy gypet szegélyező sötét fák felé vezető út fehérlett ki.

Mihály végighúzódott a korlát mellett. Benézett a hasadékon. Egészen bágyadt volt. Nekidőlt a deszkázatnak, s szemeit rászegezte a kert útjára. Úgy látta, mintha a fák árnyékában valaki járna. A kastély hátrább állott a hegy lábánál.” (25)

Beszédstratégiai szempontból kiemelendő, hogy a szerelmi háromszögtörténet kibontakozása során két kommunikációs kör létesül. A főhős és az ifjú hösnő képezi az egyiket, s az érzelmi kapcsolatkeresés hatja át nyelvi érintkezésüket. Az anya és Drugán ellenlábas pedig a kommunikációs ellentábor alakítja ki. S az előbbi fél nyelvi magatartását az információ-visszatartás jellemzi, bizonyos mértékig még párja irányában is meghatározza. A kulcsfigura életkora, habitusa az ősz, keresztneve meg a szeptembert konnotálja. A keresztény hagyomány szerint Mihály arkangyal „a távozók kísérője”. (26) Drugán Mihály „babonás ember volt. A szerdákat igen szerette. Ez Mária napja. A nagyböjtnben mindig megtartotta a napját. Szerette, hogy szerdán találkozott a hölgyekkel.” (27) A leány, Virginia a nevében a Szűz képzetét őrzi, és a habitusa szintén a keresztény tradícióbéli alakéhoz fogható. Egyébként szóba hozandó itt, hogy a néphitben „az »arató Szűz« alakja eggyé forrott Máriaéval”. (28) A keresztény érteslehetőség mentén pedig Mihály „Mária lelkét vitte az égbe”. (29) (Ebből következőleg: „Temető, kápolnák, sírkamrák védnökének tekintették” (30) e főangyalt.) A két nővel való megismerkedés, amely szimbolikusan a hét közepén, Mária-, illetve ünnepnap zajlik le, a deresedő Mihály úrfi hátralevő életébe, mindennapjaiba létmódján változtató eseményeket hoz magával. A kölcsönösen barátságos hangoltságú közeledés ellenére a két hösnő, valamint a főszereplő közötti viszony

rendkívül szövevényes. A piaci epizódban Drugán németül veszi fel a kapcsolatot a két ismeretlen hölgygel, és a továbbiakban e nyelven érintkeznek. A szőlőhegyi nyári lakban a tartózkodó, visszahúzódo lelkiületű Virginiát a magyarra is okítgatja, ami érzelmi közledeésre ösztönöz. A nyájas asszonyságtól, akinek a beszéde megnyilvánul csábító, „dagadozó érzelgőséggel” ájtárt módozatában is, eredendően idegenkedik. Az ifjú hölgy iránti vonzalma, gyengéd érzelme mégis elejét veszi az éltessel szembeni ellenszenvének. Holott az anya túl azon, hogy ’sokat tapasztalt’ asszony, kerítőnő is. A neve, Vilhelmina a férfias erőt jelzi, az akaratot konnotálja. A szentléleki gróft előnyben részesítő praktikájának a leánya, valamint a kulcsfigura tragikus áldozatává válik.

Virginiának, aki jobbára csak metakommunikációs (tekintetével vagy taglejtésével) vesz részt az anya és a Drugán közötti társalgásban, még az utóbbi fél irányában is szokatlan „hűvösség volt a beszédén.” (31) Ezzel szöges ellentétben a „mamá”-nak szüntelenül pereg a nyelve. Már abban a párbeszéd-szituációban ő viszi a szót, amelyben a koros főhóst próbálja meg magához édesgetni, s fecseg-bájceseveg. És a szentléleki gróf váratlan megjelenését követően szintén „ontotta a szót”. Sőt megtévesztő művelete első lépéseként: „Szokatlan nyájassággal köszöntötte Mihályt.” (32)

A „mama” csupán egy mellékfigurának sejteti fondorlatos tervét. Csak részlegesen felel fel cselszövését a „kis hadnagynak”, aki vele régóta azonos ’kommunikációs hullámhosszon’ levő férfitárs, bár ezúttal inkább Drugán komikus vetélytársa. A kulisszatitkokat meglebbentő párbeszéddel párhuzamosan a másik körben is bizalmas társalgás folyik.

A „Két gyermek” című novella jól példázza, hogy az előd élettörténetének a retrospektív jellegű elemzése támpontot is nyújthat a nyomdokaiba lépő utód számára. A gyermekjelkép tehát a gondos, óvó anya mítoszának lebontását mozdtítja elő.

A legfőbb fordulópontokon a két dialógus egymásba tördelődik, s eképpen négy megnyilatkozó közötti polilógussá láncolódik össze. A Drugán és a Virginia közötti nyelvi érintkezés folyamán a férfitárs partner kegyes hazugsággal kísérel meg megszerezni a nő kegyét: egy licitáción vett melltűt anyjától örököltnek nyilvánít. A szerény holmi érzelmi értékét csakis azért növeli, méghozzá a leány ösztönöz „Családi ékszer a tű?”

kérdésére válaszolva, hogy az jelképes ajándékként elfogadja. Ez a mindkét fél oldaláról érzelmi indíttatású nyelvi csel az anya és a „kis hadnagy” közötti csalárd összjátékot, valamint az anya és a szentléleki gróf közötti megállapodást még inkább lefokozza. A befogadói diszpozíciótól pedig végletesen eltávolítja azt az alakot, aki a hozzá vérségileg-testileg kötődő személyt kijátssza, a ’tisztas megélhetésért’ elajándékozza. A két párhuzamos párbeszéd, minthogy zárt körben folyik le, csak az olvasói távlatból követhető. Ámbár, mivel az anya a tervét illetően kevés információval szolgál a „kis hadnagynak”, a mindentudás kiváltsága a befogadónak sem adatik meg, sőt a narráció imígy kelti fel érdeklődését. Ebben az epizódban még az elsődleges elbeszélő sem közli a ’vevő’ kilétét, az olvasóval találatja ki annak személyét.

A Vilhelminával egyazon kommunikációs hullámhosszon levő mellékalak viszont, félig-meddig értesülve a praktikáról, nyelvileg bosszantja a főhóst. A szőlőhegyi látogatás alkalmával, és pedig a borospohár melletti társalkodáskor, ellenlábasa alulinformáltságán élcelődik. Mégis Pogány Vince nyelvi viszonyulása minősül komikusnak, nem Drugán udvarlóbi bizakodása. Az egyik fél egyébként etimológiailag nevében hordozza a vinum, valamint a vincellér kifejezést. Vince a szőlészek védszentje, és „névnapja időjárásából a várható bortermést szokták megjósolni.” (33) A másik szereplő nevéhez tradicionálisan-szimbolikusan a „Borszűrő” jelző, valamint a néphitben a szentmihályi kiforralt bor fogalma kapcsolódik. (34) Másrészt megjegyzendő, hogy Mihály napja, hava a termés beérlelődésének, valamint a természeti létforma megnyugvásának időszakát jelzi.

Pogány Vince alternatív kommunikációs csatornát nyit meg, hogy a házigazdát biza-
kodó alapállásából kibillentse. „A borának, tisztelt úr, egy kis dohossága van.” tüskés
megjegyzés, valamint az ahhoz fogható kérdés, „Árulja e bort?” metaforikus jelentésle-
hetőségeit csupán az „izgága fickó”-val egy hullámhosszon levő Vilhelmina fogja fel, s
metakommunikációs jelekkel hallgatásra inti a társát. A komikusan ’borszakértővé’ elő-
lépő kadét visszavonja élcélődő megnyilatkozásait. És végül beéri egy ironikus alábecsü-
léssel: a „vén korhely” titulussal tiszteli meg a vetélytársát, a gavallér ’bormestert’. Még-
sem Pogány Vince tréfája, kedélyes-játékos kötődése, hanem Virginia zavaros-hézagos
beszéde mozdítja ki Mihályt a magabiztos beállítódásából; mint már részleteztem, a szó-
lőhegyi látogatás végén a leány négy szemközt kérdésessé teszi a harmonikus életvitelről
szóló, nyilvános vallomását.

A szentléleki grófnak a nők házában való megjelenése váratlan és baljóslatú esemény.
Árnyékot vet a szereplők zártkörű dialógusaira. Ezen epizódban újfent párhuzamos be-
szélgetés bontakozik ki a kommunikációs párok között. Vince amellelt, hogy ’borszak-
értő’, komikus szoknyavadász is. Az anya, régről (ki)ismerve a ’donzsuánt’, megtiltja an-
nak, hogy a leánya körül legyeskedjen; ezúttal csábítóként komikusan felsülhet. Bár Vil-
helmina az információ-visszatartás cselével él, a hadnagy rájön, mintegy ráhibázik a ki-
váltáságos gavallér személyére.

Drugánnak és Virginiának nincs tudomása a másik két kommunikációs társ ’eszme-
cseréjében’ kivilágító titokról. Mégsem az ifjú nő érzelmileg szenvedélyes vallomása a ko-
mikus, hanem az anyjának önmagáról, valamint a lánya és a főhős közötti viszonyról alko-
tott véleménye hat lefokozó erővel: „Én jó vagyok, de bolondságokat nem engedek. Azt ott
(mosolyogva intett Mihály felé), abba, látod, nem szólok bele. Hadd próbálja a leány. Ha si-
kerül neki, jó. De nehogy elkéssék vele. Amit tesz, számárság. De próbálja. Mert az kenyér.
Akármilyen hitvány darab, de kenyér. Ha el nem késik. De neked megiltom, hogy hozzá kö-
zeledj. A vén úrfival mulat, szórakozik. Úgyis megunja. Jó. De te ne elegyedj bele.” (35)

Az eszményi anya torzképei

Intertextuális értelmezési irányok kínálkoznak a ‚Lobbanás az alkonyatban’ című el-
beszélés, valamint ‚A sipsirica’ (1902) című kisregény között. Mikszáth művében szin-
tén a kerítőnői szerepkörből adódóan kerül sor az ideális anya képzetének a lebontására,
és pedig a képvásznzon glorifikált változatának az összeroncsolására. Jahodovska oly cse-
lesen alakítja a feddhetetlen, áldozatvállaló szülő szerepét, hogy a Páva törzsvendégei
Druzsával az élükön őt dicsőítő képet festetnek; még hozzá „a szent anyát glóriával,
Jahodovska, ahogy Szent Veronika van, meg Borbál s több afféle jó asszonyok.” A gyer-
meke a sipsirica beszélő nevet viseli, mely lengyel kifejezésnek bakfis, süldő lány a ma-
gyar megfelelője. Az ártatlan gyermek képzetéhez az is hozzátartozik például, hogy a
kisregény elején Sipsirica, amikor a Pávában borozgató tanárok egzaminálják, nem tud-
ja, hogy miféle személy az udvarló. Ám végül az anyai magatartás viszonylagossá teszi
a tisztaság, a romlatlanság feltevését. A férfiúi családkozás, felháborodás Druzsának az
abszurd kastélyról készített beszámolójában fogalmazódik meg. A nevében műve tárgyát
anagrammaként benne rejtő (szerzői) kulcsfigura „teljesen »kiiródi« a regényvilág moz-
zanatait a többi szereplővel közösen belátható, legitím narratívából”. (36)

A Petelei-elbeszélésben a Mária név konnotatív jelentésváltozatai mentén csak a leányi
alapállás fogadható el, lévén, hogy e mű az egyéni integritást megsemmisítő helyzet
lélektani vetületeit ragadja meg akkor, amikor Virginia Drugán házassági ajánlatától ódz-
kodik. A szerény értékű jegyesi ajándéktárgy visszaadása pedig itéletet mond az asszony-
ság üzletelő praktikájáról, miközben a másik fél, a gróf a jámborság képzetét csakis a ne-
vében, sőt ironikus titulusként, illetve állandó jelzőként viseli.

Az elbeszélés legutolsó epizódjában a szőlőhegyi lagnak a nyári verőfényben „bajos kép”-e, az alkonyatban meg a harmonikus vetülete elérhetetlen távolságba kerül. A főhős gyengéd érzelmének mélységét és lelkivilágának tragikus hangoltságát a végső gesztusa sejteti; imígy megfontolandó értelmezés, hogy abban a „cselekvésképtelen ember magára eszmélése” (37) nyilvánul meg.

Jegyzet

- (1) A fent látható módon ironikus kifejezéseimet a nemegyszer ugyancsak ironikus szövegidezetektől választom külön.
- (2) Petelei István (1969): A könyörülő asszony. In: uő.: *A kakukkos óra*. Szerk. és előszó: Máthé József. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 190.
- (3) Petelei: i. m. 191–192.
- (4) Petelei: i. m. 192.
- (5) Petelei: i. m. 191.
- (6) uo.
- (7) Petelei: i. m. 193–194.
- (8) Petelei: i. m. 195.
- (9) Kozma Dezső (1969): *Egy erdélyi novellista: Petelei István*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 87.
- (10) Petelei István: Árva Lotti. In: uő.: *A kakukkos óra*. 39.
- (11) Petelei István: Kisleány baja. In: uő.: *A kakukkos óra*. 262.
- (12) Petelei István (1882): A Majom Anti karácsonya. In: uő.: *Keresztek*. Révai, Budapest. 221.
- (13) Petelei: i. m. 216.
- (14) A fent érintett jelentésrelációt kiemelte már Magyary Ágnes (1998): *A szerelem válsága. (Kisérlet Petelei novelláinak értelmezésére.)* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár. 2. 70.
- (15) Petelei István: Lobbanás az alkonyatban. In: uő.: *A kakukkos óra*, 202.
- (16) Petelei: i. m. 203.
- (17) Hoppál Mihály et al. (1990, szerk.): *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest. 209.
- (18) Petelei: i. m. 212.
- (19) Petelei: i. m. 213.
- (20) Petelei: i. m. 217.
- (21) Petelei: i. m. 218.
- (22) Petelei: i. m. 218–219.
- (23) Petelei: i. m. 219.
- (24) Petelei: i. m. 220.
- (25) uo.
- (26) E képzetkör a kultúrtörténeti tradícióból egyéb értésmódozatokat is magába foglal: „az egyiptomi, illetve a görög mitológiában Thoth, azaz Hermész töltötte be a lélekmérlegelő, lélekvezető tisztét. (...) Az őszpont a természet haldoklásának kezdete, Mihály már a tél elsötétülő kapujában áll, hogy kezében az ítélet pallosával és az igazság mérlegével fogadja a holtak lelkeit.” – Jankovics Marcell (1988): *Jelkép-kalendárium*. Panoráma, Budapest. 237.
- (27) Petelei: i. m. 205.
- (28) Jankovics: i. m. 211.
- (29) Jankovics: i. m. 237.
- (30) uo.
- (31) Petelei: i. m. 207.
- (32) Petelei: i. m. 213.
- (33) Jankovics: i. m. 45.
- (34) Jankovics: i. m. 238.
- (35) Jankovics: i. m. 215.
- (36) Eisemann György (1998): *Mikszáth Kálmán*. Korona Kiadó, Budapest. 83.
- (37) Magyary: i. m. 71.

Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával.